

Petra Svoltjšak

SLOVENSKI BEGUNCI V ITALIJI MED PRVO SVETOVNO VOJNO

PREDGOVOR

Prva svetovna vojna, soška fronta in dogajanja ob njej nudijo brezbrežno število zgodb. Eno od njih pripovedujejo begunci. Slovensko begunstvo med prvo svetovno vojno se deli na več obdobji in smeri. Največji izsek predstavljajo goriški begunci, ki so se ob oblikovanju soške fronte zatekli v notranjost Avstro-Ogrske; istočasno, to je leta 1915, je potekal podoben, vendar številčno skromnejši proces v drugo smer — v Italijo, ki je zajel med 10.000 in 12.000 ljudi. Tretji begunski val se je obrnil zopet v avstrijske dežele, sledil pa je italijanski zasedbi Gorice avgusta 1916. Tudi italijanski zlom pri Kobaridu 24. oktobra 1917 je za seboj odnesel manjši val beguncev, vendar so se v njem znašli predvsem Furlani, saj so bile slovenske vasi izpraznjene že leta 1915. Zadnji dotok slovenskih/goriških beguncev v tem obdobju se je sprožil po že končani vojni, po italijanski zasedbi slovenskega ozemlja, ko so se mnogi odločili živeti v Kraljevini SHS.

To delo obravnava slovenske begunce, ki so bili leta 1915 pregnani v Italijo. Kaj je to pomenilo za begunce, v kakšnih pogojih so morali živeti, kako so reagirali na novo situacijo in s kakšnimi sredstvi; kakšni poskusi so bili izvedeni za obrambo kulturnih in materialnih temeljev njihovega bivanja, kako se je reorganiziralo življenje znotraj družine in v »kolonijah« izseljenih, kakšne kratkoročne in daljnosežne posledice so iz tega izhajale; ta in še druga so bila vprašanja, ki sem si jih zastavila, ko sem se spoprijela s pričujočo raziskavo.

Begunci so predstavljali brezoblično maso mož, žena, otrok in starcev; kot neprotagonisti zmag so se nahajali v marginalni poziciji, v senci, v kateri so bili komaj zaznavni obrisi; v svojem času so bili žrtve, vredne le pomilovanja potomcev. Bili so brez svoje »zgodovine«, ker je bila njihova zgodba preveč »osebna«, »premajhna«, dozorela na ravni izkušenj, ki so bila popolnoma tuja »velikim« dogodkom na prizorišču zgodovine. Namen naloge je zato preprost — priznati tej masi pomenljivost, zgodovino.

PREGLED IN PREDSTAVITEV VIROV

Problematika begunstva je razdeljena na dva sklopa; prvega predstavljajo načelne rešitve oziroma reševanje begunskega vozla, druga plast pa je izvedba načrtov, ki pronica skozi vsakdanjik beguncev. Ta delitev je nastala na podlagi virov, s katerimi sem razpolagala.

Uradno/načelno inačico predstavljata publikaciji *La gestione dei servizi civili. Relazioni* (4 snopiči) in *La gestione dei servizi civili. Documenti* (22 snopičev), ki ju hranita Archivio di stato di Gorizia (Državni arhiv) in Biblioteca Provinciale v Gorici (Provincialna knjižnica). Archivio di Stato di Gorizia hrani tudi fond o goriških beguncih v avstrijskih deželah — *Profughi*, fasc. 3404/4 — 6, v okviru Archivio storico del Comune di Gorizia (Zgodovinski arhiv občine Gorica).

Pokrajinski arhiv v Novi Gorici hrani gradivo o delovanju *Civilnega komisariata za politični okraj Tolmin (1915—1917)*, kjer je bilo predvsem uporabno gradivo o vzgojevališčih na Kobariškem (*Educatori e corsi scolastici*), o delova-

nju zdravstvene službe (Sanità Pubblica) in posameznih županstev, o premestitvah, preselitvah in vrnitvah (Trasferimenti — rimpatrii 1915—1917) in o gibanju na zasedenem ozemlju (1915—1916).

Za obdobje po vojni je v Pokrajinskem arhivu na voljo več fondov posameznih občin, ki prinašajo podatke tudi o medvojnih beguncih. To so fond Občina Avče in Občina Bovec 1919—1923, fasc. 3; fond Občina Bovec, Občina Drežnica, Občina Idrsko, Občina Trenta, fasc. 4; fond Občina Kred, Občina Šentviška gora, fasc. 5.

Temeljni vir o vsakdanjem življenju beguncev v Italiji je časopisno gradivo: *Slovenec*, *Slovenski narod*, *Goriška straža* in *L'Eco del Litorale*. Osrednja slovenska dnevnikarstva sta poročala o slovenskih beguncih v Italiji zelo različno; *Slovenec* je bil izčrpnější in je o beguncih poročal relativno pogosto, medtem ko je bil *Slovenski narod* neprimerno skromnejši (v letih 1915—1920 je *Slovenec* objavil 147 notic, *Slovenski narod* pa le 51). *Goriška straža*, ki je začela izhajati po vojni (1919—1924) se z begunci skoraj ni ukvarjala, čeprav je bilo pričakovati vsaj odmeve, spomine. *L'Eco del Litorale*, ki je izhajal na Dunaju pod pokroviteljstvom goriškega deželnega glavarja Luigija Faiduttija, je vso pozornost posvetil beguncem v avstrijskih deželah.

Pristna beseda beguncev v Italiji je ohranjena v *korespondenci družine Gerbec iz Gabrji na Kambreškem*. Korespondenca je del zapuščine te družine, ki jo varuje Goriški muzej v Novi Gorici. Zapuščina vsebuje pisma, dnevnike, vremenske kronike vse do leta 1947, žal pa še ni urejena. Korespondenca obsega 189 dopisnic in pisem Rdečega križa, pokriva pa obdobje od leta 1915, ko je družina šla v begunstvo, do leta 1919, ko se je vrnila v domovino, oziroma 1921. leta, ko so Gerbčevi prejeli razglednico prijateljice, domačinke v Diano Marini, kjer je begunila slovenska družina. Korespondenco tvorijo štirje sklopi, povezani z avtorji. Največji del predstavljajo dopisnice, ki so jih Gerbčevi pisali iz Italije (88); sledijo pisma prijateljice Gerbčevih hčera, begunke v Brucku ob Litvi (Bruck an der Leitha) na Spodnjem Avstrijskem, Katarine Pušnar iz Vogrinkega (52), Gerbčevega sina Mihaela iz avstrijske vojske (36), ostale dopisnice pa so različnega izvora (13). Iz prvih let izgnanstva v Italiji je dopisnic in pisem malo (4 iz leta 1915 in 7 iz leta 1916). Povedno in številčno je najbogatejše leto 1917, saj so si dopisovalci izmenjali kar 140 pisem in dopisnic: 55 iz Diano Marine, 48 Katarine Pušnar (nekaj pisem je bilo namenjenih tudi Mihaelu), 25 pa Mihaela Gerbeca.

Goriški muzej mi je dal na razpolago tudi kroniko, rokopis v treh zvezkih na 317 straneh, z naslovom *Nepozabljena Brda. Veselje in žalost briškega ljudstva*. Njen avtor ni znan oziroma se je podpisal s psevdonimom Kozanski (predvideva se, da je avtor nekdo iz kozanske rodbine Reya); kronika obsega obdobje od začetka 1. svetovne vojne leta 1914 do marca 1939. Gre za zgodbo dveh mladih ljudi iz Kozane, ki odseva usodo briškega ljudstva.

Da bi se na lastne oči in ušesa prepričala, kako so ljudje doživljali begunstvo, sem poiskala še pričo tega procesa. To je *Franc Volarič* iz Idrskega (rojen leta 1907), ki je kot 8-letni otrok preživljal begunstvo v južni Italiji. Njegova pripoved je bila izčrpana (spomin mu zaenkrat ne dela težav), postregla pa je z vrsto podrobnosti, ki so samo še dopolnile že znano povest o slovenskih ljudeh v pregnanstvu v Italiji.

I. OD TROJNE ZVEZE DO VSTOPA ITALIJE V VOJNO

Obnašanje Italije ob izbruhu 1. svetovne vojne pogojuje posebno mesto, ki ga je zavzemala v času vojne in vzbujala različne občutke pri vseh vojskujočih. Do začetka vojne 3. avgusta 1914 je bila Italija članica Trojne zveze, ki jo je 20. maja 1882 sklenila z Avstro-Ogrsko in Nemčijo. Pogodbene strani so si zagotovile nedotakljivost meja in vzajemno podporo v mejah lastnih inte-

resov. Trojna zveza je povrnila Italijo na raven velikih sil, v zvezo pa je »seveda prispevala več kot je v tistem času od nje lahko dobila«. ¹ Po trditvah italijanskih politikov je s tem ustvarila trdno in zastrašujočo celoto in tako omajala vsako hotenje po rušenju miru v Evropi. Italija se je zveze oklepala kot instrumenta miru, ki je ohranjal mir v Evropi dvaintrideset let. Toda ob izbruhu evropskega požara je »italijanska duša kmalu začutila, da je to, kar je sklenila, le razumski zakon, najboljši, najtrdnješi, najbolj preudaren vseh zakonov, vendar brez intimnega in prijaznega sorodstvenega zagona«. ²

Obnova iredentizma v Italiji v prvih letih tega stoletja je označevala prevrat v italijansko-avstrijskih odnosih. Uradno so sicer, ob dobri volji dunajske in rimske vlade, razpršili sence, ki so se zaradi tega zgrinjale nad Trojno zvezo, toda ostala sta dvom in nezaupanje. To je povzročilo slutnjo, da se bosta državi znova znašli nasproti na bojnem polju in tam odločili neodigrano partijo iz leta 1866. Na avstrijski strani so vzdolž meje gradili prve trdnjave in začrtali ceste s popolnoma strateškimi cilji. Pred Kanalom in Plavmi so zgradili vojaške objekte, v Bovcu, Žagi, Tolminu so zrasle nove kasarne. Leta 1908 so tudi v Italiji začeli agitirati za oboroževanje na vzhodni meji. V naslednjih letih so postale zahteve po oborožitvi v Furlaniji še glasnejše.

Ko so na evropska bojišča že korakale oborožene vojske, je Italija 3. avgusta 1914 razglasila nevtralnost, istočasno pa na vojsko vpoklicala dva razreda letnika (1899 in 1900) ter občine v okrajih Ampezzo, Čedad (Cividale), Cordero, Humin (Gemona), Latisana, Maniago, Moggio, Palmanova, Pordenone, San Daniele, Špeter Slovenov (San Pietro al Natisone), Tarcento, Tolmezzo in Videm (Udine) dala v upravo vojaške policije.

Zadovoljstvo v Italiji ob odločitvi za nevtralnost je bilo veliko. Stranke, ki so sprejemale pacifistične ideologije, so bile vesele, saj je bil tako ohranjen mir. V liberalnih in demokratičnih krogih so razglasile nevtralnost pozdravili kot »osvoboditev od nenaravne in nacionalnim čustvom nasprotujoče zveze«. ³ Vendar je bila to le kratkotrajna sloga, saj je ta svoboda izbire, ki jo je pogojevala proklamacija nevtralnosti, kmalu izzvala največji spopad mnenj, s katerim se je mlada Italija kdajkoli spoprijela. Demokratična in ljudska Italija je črpala svoje ideale iz principov Risorgimenta, kar naj bi pomenilo spoštovanje in osvoboditev zatiranih narodov. Avstro-Ogrska, ki je napadla Srbijo, Nemčija, ki je vkorakala v Belgijo, sta pomenili zanikanje teh načel. Še več, Avstrija je imela pod oblastjo Italijane in »boleči vzkliki teh naših bratov so opominjali, da naloga Risorgimenta še ni izpolnjena«. ⁴ Ko se je Italija izognila bojevanju na strani centralnih sil, se je prebudila aspiracija osvoboditi »neodrešene« Italijane. Italija se je razločno razdelila na dva tabora — nevtraliste in intervencioniste. Nevtraliste so predstavljali socialisti in katoliki v imenu internacionalističnih in miroljubnih načel ter liberalci, ki so upali na s pogajanjem pridobljene teritorialne kompenzacije. Na drugi strani pa so vedno glasnejši postajali intervencionisti, nov zagon je dobilo iredentistično gibanje, ki se je kitilo z zvenečimi imeni (Carducci, Oberdank), vanj so se stekali mladi in stari patrioti, ki so se napajali s prepornimi ideali o zmagovitem prodoru Italije do naravnih meja. Nacionalistom, republikancem in socialistom — reformistom, ki so predstavljali jedro intervencionističnega tabora, in so v prvo vrsto postavljali potrebo po »odrešitvi neodrešenih« pokrajin, so se pridružili t. i. fuorusciti (priežniki) s Tridentinskega in iz Julijske Benečije, ki so agitirali za osvoboditev domovine. Od socialistov, ki so bili zagovorniki absolutne nevtralnosti, se je ločil Benito Mussolini, ki je novembra 1914 »čez noč« spremenil svoje mnenje in postal skrajni intervencionist, katerega duh in program

¹ I. Bonomi, *La politica italiana da Porta Pia a Vittorio Veneto, 1870—1918*. Biblioteca di Cultura storica 30. Giulio Einaudi Editore, 1946, 98.

² N. o. m., 97.

³ N. o. m., 350.

⁴ N. o. m., 353.

sta bila povzeta v dveh geslih; prvo Blanquijevo — Kdor ima železo, ima kruh; in drugo Napoleonovo — Revolucija je ideja, ki je iznašla bajonete.

Med italijanskim ljudstvom je bil sicer zelo razširjen odpor do vojne, ki pa ga je bilo moč premagati le s prepričanjem, da bo vojna prinesla globoke spremembe in bo z uničenjem militarizma tam, kjer ima le-ta najgloblje korenine, zagotovila naslednikom dobrote trajnega miru. Mit »poslednje vojne« je postal eden najmočnejših vzvodov, da so se mnogi Italijani izrekli za poseg v vojno. V prvih mesecih leta 1915 so se strasti razvnmale, polemike so postale silovite.

Marca 1915 se je italijanska vlada začela pogajati z Antanto, ne da bi prekinila stike z Avstrijo in Nemčijo, ker bi sicer tvegala nenaden avstro-nemški napad. Teritorialne zahteve Italije so imele dva jasna cilja: izvršitev nacionalne enotnosti s pridobitvijo t. i. neodrešenih pokrajin in absolutno prevlado na Jadranu. K prvemu cilju so spadale zahteve po Tridentinskem s širokim ozemljem, ki naj bi segalo do Brennerja, po Trstu in italijanskih mestih v Istri, z zaledjem, ki naj bi obsegalo celotno Istro do Kvarnerja. To so bile znane italijanske aspiracije, ki so udejanjale formulo Trento in Trst, z alpskim branimkom, ki bi Italiji, čeravno ji etnično ni pripadal, zagotavljal vojaško varnost novih meja. Drugemu cilju pa so zadostile zahteve po Dalmaciji in pripadajočih otokih, toda dobili so »le« teritorij Zadra in Šibenika, medtem ko so morali opustiti želje po Splitu. Tako je bil 26. aprila 1915 podpisan Londonski pakt med Antanto in Italijo. 4. maja je Italija obvestila Avstro-Ogrsko, da Trojna zveza ne velja več, in da prevzema Italija polno svobodo delovanja, 23. maja 1915 pa je stopila v vojno na strani Antante.

V vojno je posegla ob navdušenju svojih izobraženskih slojev in srednjega razreda, v katerih srcih je tlel spomin na Risorgimento, »moč tradicije je dala podarek novim idealnim motivom, ki so priporočali intervencijo.⁵ Podeželje je pri tem sledilo mestu. To, kar je prevladovalo v javnem mnenju, najprej med intervencionisti in nato med ljudstvom, je bil patriotični vidik in prepodna mistifikacija, ki ga je prepletala.

II. 1. V PRIČAKOVANJU VOJNE

»Leto 1915, zgodovinsko tako blizu, v spominih in pričevanjih pa tako oddaljeno, je bilo odločilno za Gorico in celotno Posočje. Stari svet se je pogrezal v bolečini in krvi, na poti do uničenja je odnašal s seboj iluzije, nostalgije, strah; v veliki svetovni tragediji so se oglašale male tragedije ljudi, ki jih je presenetila velika drama, ko je bila preteklost še živa in aktualna, in upanje na boljšo prihodnost še ni ugasnilo; v svetovno dramo se je vpletla tudi goriška in posočska tragedija.«⁶

Posočje in Furlanija sta mesece pred italijanskim posegom v vojno preživljala v napetosti in tesnobnem pričakovanju prelomnega dogodka. V sosedstvo je začela spomladi pritekati italijanska vojska, ki se je ustalila v obmejnih krajih. Tudi v oblastnih ustanovah sta se razraščala strah in sum. Tako so v Krminu (Cormons) in bližnjih vaseh februarja 1915 javni uradi odnesli dokumente in vrednostne papirje na varno, temu zgledu pa so sledili tudi meščani in vaščani. Sredi maja je bila Furlanija polna vojaštva, kar je postavilo pred težko preizkušnjo absorpcijske zmožnosti pokrajine. Težavam, ki jih je prinesla naraščajoča koncentracija vojakov in delavcev, orožja in streliva, živeža ter različnega materiala, se je pridružila še priganjajoča nuja vojaških priprav na napad in obrambo. Z veliko naglico so gradili ceste in mostove.

Avstrijska vojska ni mirovala. Ob Soči so kopali jarke in vmeščali topove. V Gorici je avstrijska policija izvajala aretacije, posebno tistih, za katere je

⁵ N. o. m., 387.

⁶ Gorizia e l'Isontino nel 1915. Gorizia 1965, uvod.

menila, da so vdani Kraljevini Italiji. V zadnjih aprilskih dneh je skušal namestnik v Trstu nemir prikriti tako, da je okrajnim glavarjem v Trstu, Gorici, Gradišču ob Soči (Gradisca d'Isonzo) in Tržiču (Monfalcone) zagotavljal, da ni nikakršne nevarnosti vojne, »kljub temu je, glede na situacijo poskrbel, da bodo dobili vnaprej izplačane tri mesečne plače«. ⁷ Medtem so na ukaz centralne vlade izpraznili zapore v Gradišču ob Soči in Kopru, kaznjence pa premestili v notranjost; material iz vojaških skladišč v Gorici in Gradišču ob Soči so prepeljali v Ljubljano in Gradec.

Končno je stanje obupa, ki ga je povzročala negotovost, prešlo. 13. maja 1915 je prišel ukaz, ki je pokazal, da oblasti pričakujejo skorajšnjo italijansko intervencijo: do nadaljnjega je bilo gibanje osebnih avtomobilov in motociklov v političnih okrajih Gorica z okolico, Gradišče ob Soči, Tržič, Sežana, Tolmin in Trst prepovedano. V mesecih pred majem so bili mnogi moški iz avstrijskih delov Furlanije in Posočja vpoklicani v vojsko, poslali so jih v Srbijo in Galicijo. 19. maja je bil na obmejnih avstrijskih področjih razglašen nabor, vpoklicani so bili vsi preostali moški med 18. in 50. letom starosti, živina in vozovi so bili zaseženi. Tri dni zatem so bili vsi italijanski državljani med 18. in 42. letom (starost za nabor v Italiji — op. P. S.) aretirani in internirani; obmejni kraji z Italijo so bili evakuirani. »Gotovost bližnjega in neizogibnega dogodka je prinesla relativen mir.« ⁸

II. 2. »IL PRIMO BALZO« (PRVI SUNEK)

23. maja 1915 je Italija napovedala Avstriji vojno, njena vojska pa je ponoči prekoračila mejo. Levi breg Soče je predstavljal generalno črto bojišča. Nastala je 90 kilometrov dolga Soška fronta, katere osnovna linija je tekla od Rombona preko Ravelnika, Javorščka, Lipnika, Vršiča, Vrat, Krna, Mrzlega vrha, Vodil vrha do Soče. Od tod se je vlekla po njenem levem bregu, z dvema mostiščema na desnem bregu. Tolminsko mostišče med Sočo pri Doljah, cerkvijo Sv. Danijela, Mengorami in koto 588 je varovalo kolodvor pri Mostu na Soči in operativne smeri do Ljubljanske kotline. Goriško mostišče je predstavljala črta Sabotin—Oslavje—Podgora—Kalvarija; neposredno naj bi varovalo Gorico in zadržalo napadalčevo prodiranje po Vipavski dolini. Banjska planota je bila obrambna črta med mostiščema, do morja pa naj bi napadalno vojsko ustavljala Kraška planota (črta Vrh Sv. Mihaela—Fajtji hrib—Trstelj—Grmada—Sv. Lenart—Volnik). Ta, južni del 600 kilometrov dolge avstrijsko-italijanske fronte, ki je potekala od prelaza Stelvio ob švicarsko-italijansko-avstrijski tromeji do Jadranskega morja, je neposredno prizadela pokneženo grofijo Goriško — Gradiščansko s političnimi okraji Gorica z okolico, Gradišče ob Soči, Sežana, Tržič in Tolmin, v katerih je leta 1910 živelo 260.749 prebivalcev. ⁹

Soška fronta je predstavljala glavno bojišče med Avstro-Ogrsko in Italijo, saj so se na tirolsko-koroški fronti odigrali le ozko omejeni lokalni boji. V enajstih ofenzivah so Italijani poskušali prebiti avstrijsko obrambo na Soči, prodreti v Ljubljansko kotlino ter zavzeti Trst. V dvoipolletnem neprekinjenem bojevanju na Soči so Italijani uresničili le neznamen del poti do svojega osnovnega cilja. Najgloblje so prodrli proti Kostanjevici na Krasu (12 kilometrov) in od Plavi do grebena Banjske planote (10 kilometrov).

Ob zori 24. maja 1915 je bil izpeljan prvi ofenzivni sunek — »il primo balzo«. Po načrtu generala grofa Luigija Cadorne, načelnika glavnega štaba italijanske vojske, naj bi glavno nalogo v prvem naskoku nosili 2. in 3. armada.

⁷ G. del Bianco, *La guerra e il Friuli 1. Collezione »Forum Julii«*. Udine 1937, 382.

⁸ N. o. m., 383.

⁹ Allgemeines Verzeichnis der Ortsgemeinden und Ortschaften Österreichs nach den Ergebnissen der Volkszählung vom 31. Dezember 1910 nebst Vollständigen Alphabetischen Namensverzeichnis Herausgegeben von der K. K. Statistischen Zentralkommission in Wien. Wien 1915, 158.

2. armada naj bi zasedla Kobariško kotlino, gorski greben, ki ga orisujeta Krn in Mrzli vrh ter gorski hrbet Ježa—Korada—Sv. Martin—Medana. 3. armada bi se morala utrditi na pobočjih Medeje (Medea) in Krminske gore (M. Quarin) ter osvojiti linijo med rekami Idrija, Ter (Torre) in Soča. Z nenadnim napadom naj bi zavzela mostove Pierisa (zahodno od Tržiča) in preprečila njihovo uničenje. Dospevši do ustrezne linije naj bi se enote trdno ustalile. »Operacija bi morala imeti značaj energičnega in nenadnega vdora.«¹⁰ Toda presenečenje, ki bi ga morala italijanska vojska pripraviti sovražniku, ni popolnoma uspelo. General Cadorna poudarja v svoji analizi »La guerra alla fronte italiana«, da je bil vzrok v nepopolni mobilizaciji. V tem času so Avstrijci lahko prepeljali svojo vojsko in se poslužili bogate železniške mreže: »Zato ni bilo umestno siliti se h globljim operacijam na Krasu ter pustiti Sočo za hrbtom, ne da bi organizirali obrambo proti sovražniku, ki je imel možnost močno okrepiti svoje sile iz dneva v dan, medtem ko naše enote niso bile pripravljene delovati z vsemi močmi.«¹¹

V prvem naskoku je 24. maja 2. armada brez odpora zasedla Kobarid, ki so ga maloštevilni avstrijski vojaki zapustili ter se umaknili v gore; zasedbi Kobarida so sledili Ježa, Kolovrat in Korada; skozi Brda pa je napredovala le kakšnih 10 kilometrov proti Soči in zasedla Števerjan. Tega dne je 3. armada zasedla Červinjan (Cervignano), Krmin in Medejo. 25. maja so italijanske enote dosegle Sočo med Pierisom in Gradiščem ter severno od Gorice med Sabotinom in Selom; na Tolminskem so se približali tamkajšnjemu mostišču, a niso izkoristili majhnega števila branilcev grebena Krn—Sleme—Mrzli vrh, ki ga niso osvojili. Naslednje dni so se Italijani oprezno približevali Sabotinu, Banjski planoti ter zahodnemu robu Kraške planote. Prve dni junija je prišlo med Krnom in Sočo do prvih zagrizenih, toda za Italijane neuspešnih bojev, ki so stali obe strani težkih izgub. 8. junija so Italijani zasedli Gradišče ob Soči in Tržič, neuspešno pa so napadali goriško mostišče. Medtem so se dopolnile avstrijske vrste; pa tudi italijanske so čakale na okrepitev. Do 22. junija so napadalci skušali osvojiti prehod čez Sočo pri Plaveh, na goriškem mostišču pa so opustili vse poskuse.

Iz tega fragmentarnega opisa prvega ofenzivnega sunka je jasno, da je Italijanom zaradi pretirane previdnosti uspelo v prvem mesecu vojne načeti avstrijsko obrambno linijo samo na področju Krna in pri Plaveh. Pa še beseda generala Svetozarja Boroevića pl. Bojne, ki mu je bila poverjena obramba na Soči do morja, po rojstvu in mišljenju Srba (?) v avstrijski službi, ki so mu njegovi rojaki po vojni celo prepovedali vrnitev v domovino: »Mesto, da bi odločno napadel, je pomikal Cadorna počasi in oprezno svoje čete proti našim skromnim mejnim utrditvam. Tako je bilo poslanih na Soško fronto od Kobarida navzdol 11 italijanskih infanterijskih divizij in 4 kavalerijske proti komaj trem avstro-ogrskim. Samo vsled tega »metodičnega« postopanja nam je bilo mogoče s pospešeno pritegnitvijo šestih infanterijskih divizij organizirati oni železni odpor, ki je pozneje v 12 težkih bitkah zadivil svet.«¹²

III. ZAČASNA UPRAVA NA ZASEDENIH OZEMLJIH

Temeljno dejanje vodstva italijanske vojske ob »pridobitvi« avstro-ogrskih ozemelj je bila ureditev začasne uprave. Že od samega začetka sta se ob tem prepletala dva bistvena pojma pri obravnavanju teh področij — »terre occupate« (okupirano ozemlje) in »terre redente« (odrešeno ozemlje). V skladu z mednarodnimi konvencijami, predvsem pa s 43. členom 4. konvencije 2. konference v Haagu leta 1907, je bila italijanska vojska na okupiranem ozemlju le

¹⁰ L. Cadorna, *La guerra alla fronte italiana. Fino all'arresto sulla linea della Piave e del Grappa* (24 maggio 1915 — 9 novembre 1917). Milano 1921, 123.

¹¹ N. o. m., 123—124.

¹² S. Boroević, *O vojni proti Italiji*. Ljubljana 1923, 8.

začasni izvrševalec državne oblasti suverena, ki je bila še vedno Avstro-Ogrska.¹³ Ti sklepi so nalagali okupatorju, da ukrene vse potrebno, da zagotovi javni red, mir in v okviru obstoječih možnosti uredi civilno življenje na zasedenem področju.

»Odrešene pokrajine« nedvomno odsevajo temeljni cilj italijanske politike in razloge, zaradi katerih je posegla v vojno. Julijska Benečija in Tridentinsko nista predstavljala tujega ozemlja, »temveč nacionalni teritorij, ki ga je sovražnik držal«,¹⁴ zato je bil vrnjen narodu, in sicer za vedno. Zasedba teh ozemelj naj bi tako že od prvega trenutka pomenila uresničenje odrešitve, vzpostavitev svobode, utelešenje nacionalne solidarnosti.¹⁵

Ob začetku sovražnosti so bila s kraljevim ukazom 22. maja 1915 proglašena v vojnem stanju področja provinc Sondrio, Brescia, Verona, Vicenza, Belluno, Udine (Videm), Venezia (Benetke), Padova, Mantova, Ferrara, otokov in obalnih občin na Jadranu. Na teh področjih Kraljevine in na tistih, ki jih je zasedla vojska, je po navodilih »Servizio in guerra« z dne 12. marca 1912 politična in administrativna oblast pripadla vrhovnemu poveljstvu italijanske vojske. V ta namen je vrhovno poveljstvo 29. maja 1915 ustanovilo Generalni sekretariat za civilne zadeve (Segretariato Generale per gli Affari Civili),¹⁶ ki ga je vodil general Agostino d'Adamo, njegov namestnik pa je bil Carlo Galli.¹⁷

Generalni sekretariat je bil neposredno odvisen od vrhovnega poveljstva; na zasedenih področjih je predstavljal izključno izvršni organ, katerega naloge so bile določene z ukazom 25. junija 1915,¹⁸ imel pa je tudi posvetovalni značaj, saj je proučeval in predlagal oblike civilnih služb ter rešitve težav na sodno-administrativnem področju. Poročila o svojem delovanju je Generalni sekretariat izdal v že omenjenih publikacijah »La gestione dei servizi civili. Relazione« in »La gestione dei servizi civili. Documenti«; iz njih je razvidna razvejanost upravljanja ter želja in nuja, vzpostaviti kar se da urejene javne službe ter oživiti življenje v zasedenih pokrajinah. Kot ugotavlja B. Marušič, sta tako na delovanje Generalnega sekretariata vplivala dva med seboj izključujoča se vidika: mednarodna pravna določila o obnašanju okupatorja na zasedenem teritoriju ter italijanski vojni cilji.¹⁹

Temeljne principe začasne organizacije civilnih služb je vsebovala že navedena uredba z dne 25. junija 1915 (Ordinamento dei servizi civili nei territori occupati).²⁰ Generalni sekretariat je po navodilih ukaza deloval kot centralna in provincialna oblast obenem, njegova dejavnost pa je bila v vsem podrejena vojaškim ukrepom.

Italijanska vojska je obdržala avstrijsko upravno razdelitev in organe oblasti. Za vsak politični okraj je Generalni sekretariat imenoval civilnega komisarja (Commissario Civile). Imenovanih je bilo osem civilnih komisarjev: pet za tridentinske politične okraje ter trije za Vzhodno Furlanijo (Friuli Orientale, kakor za Posočje piše v aktih Generalnega sekretariata). Civilni komisariati so načeloma imeli sedež izven glavnega mesta političnega okraja. V Cervignanu je deloval civilni komisariat za politični okraj Tržič; sedež gradiščanskega civilnega komisariata je bil v Krminu, ki je obsegal tudi tri slovenske občine — Biljana, Kožbana, Medana — in mešana občina Dolenje (Dolegna). Vanj so bile začasno priključene tudi zasedene občine okraja Gorica

¹³ La gestione dei servizi civili, Relazione I, 31 dicembre 1916, 7—19.

¹⁴ N. o. m., 7—19.

¹⁵ N. o. m., 9.

¹⁶ N. o. m., 7—19.

Dokumentarni fond Generalnega sekretariata za civilne zadeve je izredno bogat, hrani pa ga Archivio Centrale dello Stato (Centralni državni arhiv) v Rimu. O fondu glej Maria Elodia Palumbo, L'Archivio del Segretariato per gli Affari Civili del Comando Supremo dell'Esercito italiano. Officina dello Storico, Ricerche di storia sociale e culturale I/A—2. Rassegna dell'Istituto di storia della Facoltà di lingue dell'Università degli Studi di Udine, Udine 1979.

¹⁷ La gestione dei servizi civili. Documenti I, 31 dicembre 1915, 5 (dokument 1).

¹⁸ N. o. m., 18—21 (dokument 7).

¹⁹ B. Marušič, Italijanska okupacija Posočja (1915—1917). Zgodovinski časopis 43, 1989, 231—

²⁰ La gestione dei servizi civili. Documenti I, 18—21 (dokument 7).

z okolico — Anhovo, Ločnik, Števerjan in Šmartno — Kojsko. Civilni komisariat za politični okraj Tolmin je imel sedež v Kobaridu, od aprila do julija 1916 pa v Breginju. Politični okraj Tolmin je štel štirinajst občin: Breginj, Kobarid, Čezsoča, Kred, Drežnica, Idrsko, Libušnje, Livek, Bovec, Sedlo, Srpenica, Trnovo, Volče in Žaga.²¹

Z 10. členom naredbe z dne 25. maja je bila z dnem okupacije razpuščena celotna občinska uprava in druge javne ustanove, toda svoje naloge so opravljale do prihoda novih upraviteljev. Za vsako občino je Generalni sekretariat imenoval župana (sindaco), ki je začasno vodil občino, do prevzema nalog pa je bilo upravljanje občine v rokah vojaške uprave. V zasedenih občinah goriškega političnega okraja do 31. decembra 1915 ni bilo imenovanih županov, kar velja tudi za slovenske občine v političnem okraju Gradišče ob Soči, razen za Dolenje, kakor lahko sodimo po poročilu o delovanju civilne uprave na zasedenih ozemljih.²²

Vojaško vodenje administrativnih poslov naj bi tako predstavljalo le prehodno obdobje, toda če je bilo potrebno, je le-to prevzelo obeležje trajnosti. Tako se je namreč zgodilo v Posočju. Obnašanje Generalnega sekretariata so narekovale posebne razmere, ki so vladale v nekaterih občinah: vojaške operacije, izselitev prebivalstva, nezadovoljiva varnost; za skupino občin v zgornjem Posočju — Drežnica, Idrsko, Libušnje, Livek, Žaga, Srpenica, Trnovo — je bil imenovan vojaški komisar.²³ V občinah Breginjskega kota (Breginj, Sedlo, Kred) so bili kmalu po okupaciji imenovani župani, ki pa so bili po mnenju civilnega komisarja brez vsakršne izobrazbe (persone di nessuna cultura), pa tudi nezanesljivi (sulla cui fedelta e doverosa fare ogni riserva). Zato jih je nadziral vojaški komisariat za zgornjo dolino Nadiže (Commissariato militare dell'Alta Valle Natisone).²⁴

BEGUNSTVO — NAČELNE REŠITVE:

IV. 1. PRVO DEJANJE — EVAKUACIJA

Z začetkom sovražnosti med Italijo in Avstro-Ogrsko ter napredovanjem italijanske vojske na avstrijsko ozemlje je bilo prebivalstvo obmejnih krajev oziroma krajev, ob katerih je potekala fronta, podvrženo težkemu udarcu — fizičnemu, materialnemu in psihološkemu. Ko se je Posočje spremenilo v bojišče, je prebivalce vasi v neposredni bližini fronte in pod njenim bližnjim udarom doletela usoda ljudi iz Galicije ob začetku vojne na ruski fronti.

Vrhovno poveljstvo italijanske vojske je natančno ločilo notranjost Kraljevine od vojaške cone, ki je obsegala province v vojnem stanju, ter zasedene pokrajine; vojna cona je bila razdeljena na ozemlje vojnih operacij, kjer so bivale in se vojevale enote, in na zaledje, kjer so bile nameščene nebojujoče se enote. Zaledje je služilo kot evakuacijski prostor, saj so morali operacijsko cono kar najhitreje izprazniti. V operacijskem območju je bilo gibanje zelo omejeno; v radiju 500 metrov se vojaškim pozicijam ni smela približati nobena civilna oseba. Znotraj 500-meterskega pasu živeče prebivalstvo je zato italijanska vojska iz varnostnih razlogov, s katerimi pa so se nedvomno prepletali tudi politični, izselila v bližnje zaledne vasi²⁵ in zatem razselila po polotoku; ljudi s svoje strani fronte pa je avstrijska vojska umaknila v notranjost monarhije.²⁶

²¹ N. o. m., 195—198 (dokument 90).

²² N. o. m., 195—198 (dokument 90).

²³ La gestione dei servizi civili. Relazione I, 7—19.

²⁴ Pokrajinski arhiv Nova Gorica (PANG). Civilni komisariat za politični okraj Tolmin 1915—1917; dopis civilnega komisariata poveljstvu 2. armade z dne 19. 2. 1917.

²⁵ La gestione dei servizi civili. Documenti I, 73 (dokument 23).

²⁶ O slovenskih beguncih je obširno razpravo napisal Andrej Šavli, *Naše goriško in istrsko begunsko šolstvo v prvi svetovni vojni*. Zbornik za historijo šolstva i prosvjete 7, Zagreb 1972—1973, 87—135.

Generalni sekretariat je načeloma odredil tri korake od evakuacije do prihoda beguncev na končni cilj. Tako lahko begunskemu gibanju sledimo, kar zadeva njegove začetke, tudi po omenjenih etapah. V okviru Generalnega sekretariata je delovala posebna služba za begunce, internirance in evakuirance, ki je imela za nalogo takojšnje odstranitev vseh, ki bi lahko motili vojaške operacije.²⁷ Zato je morala urediti predvsem izselitev prebivalstva, odpošiljanje beguncev v notranjost države ter varstvo njihovega imetja v vojni coni. Generalni sekretariat je predstavljal posredovalni organ med vojaškimi poveljstvi, ki so izvršila izselitev v zaledje, poskrbela za prvo zatočišče in prehrano izseljenega prebivalstva ter prevzem živine za vojaške potrebe.²⁸

Zataknilo se je že pri prvem dejanju — evakuaciji, saj naj bi bilo prebivalstvo vnaprej obveščeno o izselitvi. Evakuacija pa je bila izvedena v naglici in brez predhodnega opozorila. Po besedah Generalnega sekretariata naj bi poskrbeli za prevoz ostarelih in obolelih v bližnje zdravstvene ustanove; vojaške oblasti naj bi prevzele živino in krmo, begunce pa z nekaj malega opreme nastanile v izseljenim krajem bližnje vasi, kjer bi bili podvrženi prvemu štetju, ki bi ga dopolnili s seznamom prtljage. V skupinah naj bi begunci nadaljevali pot v predpisane koncentracijske kraje ali t. i. vmesne postaje (stacije di sosta), kjer je nastopilo drugo dejanje.

O političnih razlogih evakuacije uradni viri ne povedo ničesar, nanje pa gotovo opozarjata »evakuacijska pot« in način, kako je evakuacija potekala, o čemer več pozneje. Na tem mestu je potrebno opozoriti še na eno potezo italijanske zasedbene politike — internacije. Italijansko vojsko je ob prihodu na avstrijsko ozemlje preganjala »špijonska psihoza«,²⁹ ki se je izražala z aretacijami in internacijami duhovnikov ter civilistov; začele so se 24. maja in se nadaljevale v naslednjih tednih pod obtožbo »falduttijevstva«, to je avstrijkanstva.³⁰ Začel se je pravi lov na čarovnice. Poleg enainštiridesetih furlanskih je bilo interniranih tudi osemnajst slovenskih duhovnikov iz Brd in Posočja ter semeniščnik Ludvik Zorzut. Žrtve aretacij med civilnim prebivalstvom so bili predvsem predstavniki krajevnih oblasti in učitelji. C. Medeot opozarja na dejstvo, da podobni ukrepi niso doleteli le Furlanije, Brd in Posočja, temveč tudi druge italijanske pokrajine ter navaja zastrašujočo številko 70.000 interniranih v poletju leta 1915.³¹ Tako sumničavo obnašanje je spodbudil mladen sprejem italijanske vojske, pa tudi predsodek italijanskih vojakov do Furlanov, verjetno tudi do Slovencev (drugačen jezik, kultura). V obdobju pred vojno je Furlanijo namreč zajel val emigracije, ki je furlanske delavce pripeljal v Avstrijo in Nemčijo, kjer so ob izbruhu vojne še vedno imeli naloženo svoje premoženje, čeprav so se vrnili domov. Te okoliščine bi sicer lahko pojasnile, ne pa povsem opravičile tako ostre ukrepe. Vsak sum o vohunstvu, malodušje, vsak odpor do ukazov oblasti je bil zatrt brez milosti — internacije, aretacije, obsodbe so bile na dnevnem redu. Internirancem največkrat ni bila dana možnost ovreči krivdo, braniti se.

Vse kaže, da so italijanske oblasti, v nasprotju z načrtovanimi koraki, storile vse, da bi si nakopale nenaklonjenost prebivalstva. V spomenici notranjemu ministrstvu z dne 28. maja 1915 je bilo zapisano, da je poleg vojaških in strateških problemov potrebno rešiti vozle, ki ga je predstavljalo civilno prebivalstvo: »V teh prvih dneh vojne s sovražno Avstrijo so bili zasedeni ne-

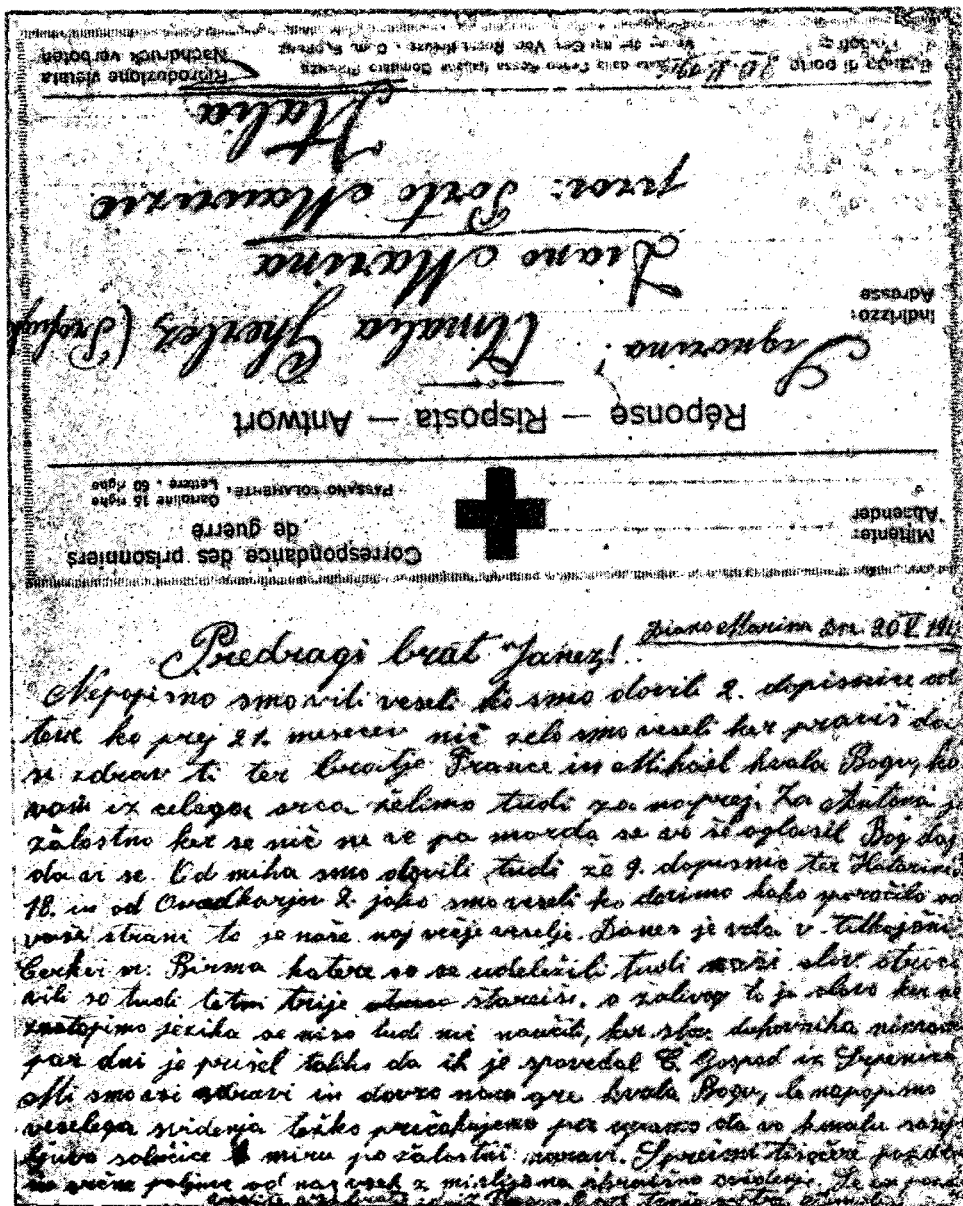
²⁷ La gestione dei servizi civili. Documenti I, 81—83 (dokument 33).

²⁸ N. o. m., 69—75 (dokument 28).

²⁹ Tako je obsedenost italijanskih vojakov označil C. Medeot, Storle di preti isontini internati nel 1915. Gorizia 1969, 12.

³⁰ Luigi Faldutti (1861—1931) je bil deželni glavar, voditelj katoliške ljudske stranke, ki ji je sledilo celotno furlansko kmečko ljudstvo, zvesto monarhiji in cesarju; stranka je organizirala gosto mrežo kmečkih zadrug, ki so lajšale življenje furlanskih kmetov in kolonov.

³¹ C. Medeot, n. o. m., 13; to število potrjuje tudi M. Flores, La grande guerra e il Friuli. 1914—1918. Uomini in guerra. Soldati e popolazioni in Friuli, sul Carso, a Trieste e oltre. Quale storia XIV, april 1986, n. 1/2, Trieste 1986, 17.

Slika 1: Dopisnica Amalije Gerbec iz begunstva v letu 1917; dvojna dopisnica vsebuje tudi del za odgovor (lastnik Goriški muzej)

kateri kraji: Krmin, Oglej (Aquileia), Terzo, Kobarid itd. Toda, v trenutku, ko to pišem, ni bil natisnjen še noben manifest prebivalstvu, ni bilo prinešenega kruha lačnemu prebivalstvu, da bi si pridobili njihovo naklonjenost, ni bilo zagotovljeno nadaljnje plačevanje podpore družinam vpoklicanih, ki jo je dajala Avstrija. Z eno besedo, naredili smo vse, da bi se nad nami razbesnelo sovraštvo tega ubogega prebivalstva, ki potrebuje hrane in zagotovila, da bodo lahko živeli vsaj tako kot pod Avstrijo.³²

³² M. Flores, n. o. m., 15.

IV. 2. DRUGO DEJANJE — VMESNE POSTAJE

Vmesne postaje (stazioni di sosta) je vodil komandant, ki mu je pomagal tudi zdravnik.³³ Transport beguncev do postaj bi moral potekati s posebno opremljenimi vlaki, kar je pomenilo dva železniška vagona z zabojem za zbiranje in razkuževanje odpadkov in iztrebkov; če bi bilo število beguncev prenizko, da bi upravičilo uporabo posebnega vlaka, naj bi se peljali z rednimi vlaki, a v izoliranih vagonih s posebnimi stranišči.³⁴

Zakaj takšna higienska zaščita beguncev in pred njimi, predvsem pred posoškimi begunci? Posebni oddelek Generalnega civilnega komisariata za zdravstveni nadzor na okupiranih območjih je s pomočjo vojaške zdravstvene službe ugotovil, da sta Posočje in poseben tempo življenja med okupiranjem nudila ugodne pogoje za razvoj raznih bolezni, kar naj bi še posebno veljalo za osrednje in spodnje Posočje. Krivec so bile seveda avstrijske enote, »za katere se ve, da so med njimi divjale in še vedno divjajo kolera, griža, tifus in koze.«³⁵ Stik teh enot s prebivalstvom ter bojujočimi italijanskimi enotami bi predstavljal realno nevarnost okužbe italijanske vojske, katere zdravstveno stanje je bilo po mnenju te iste službe odlično. Konec julija 1915 je postala nevarnost tako preteča, da je Generalni sekretariat ustanovil profilaktično komisijo, ko so »bile avstrijske enote v zelo dvomljivih pogojih pripeljane iz Galicije na kraške obronke.«³⁶ Komisija je imela inšpekcijska, posvetovalna in intervencijska pooblastila; neločljivo je bila povezana z vojsko, ki jo je oskrbovala z novicami o zdravstvenem stanju prebivalstva.

Posočje, ki mu je grozila največja »kužna« pretnja, je bilo razdeljeno na cone zdravstvenega nadzora, ki ga je izvajal sanitarni častnik. Nadzorne cone so bile združene v tri inšpekcijska središča — Cervignano, Palmanova in Krimin.³⁷ Palmanova in Videm, kjer so bila tudi zbirna središča razkuževalnega in drugega sanitetnega materiala, sta bili načeloma glavni, v dokumentih zapisani, vmesni postaji, kjer naj bi se zbirali furlanski in posoški begunci. Tu je vladala v poletnih mesecih leta 1915 huda zmeda; razmere so bile skoraj kaotične. Že prve dni spopada se je v Vidmu zbralo tisoč in v Palmanovi dva tisoč beguncev, ki so ostali sicer zunaj mestnih vrat, na železniških postajah. Ogromen dotok beguncev, pa tudi vojaških enot in služb je determiniral močno neuravnovešenost v mestnem življenjskem toku. Zato so mestne oblasti sprejele posebne ukrepe za preskrbo beguncev s hrano in streho ter za zdravniško oskrbo. Predvsem je bilo zaskrbljujoče pomanjkanje mleka, katerega glavni porabnik so bile vojaške bolnice, in motena preskrba z vodo. V začetku julija 1915 je videmski župan Domenico Pecile poročal o prisotnosti infekcijskih bolezni, predvsem oslovskega kašlja, ki so ga, po njegovem mnenju, prinesli soški begunci, ki so jih zato izolirali. Poročilo je župan naslovil na Vrhovno poveljstvo, to pa naj poskrbi, »da po možnosti ne bodo več pošiljali tistih oseb, ki so bile zaradi okoliščin odpeljane z vojnega ozemlja in ki bi v drugih italijanskih mestih in v boljših razmerah od naših našle bolj gostoljuben sprejem.«³⁸ Toda pritok beguncev se ni zmanjšal in zdravstveno stanje v mestu se je poslabšalo. V begunskem zatočišču so našli 12 primerov kolere in težko obliko griže, ki so jo prinesli begunci, tokrat furlanski. Tudi v Palmanovi in Čedadu je kosila kolera, ki je pravi polet dobila s pomočjo poletja in neurejenih higienskih razmer. Avgusta 1915 se je stanje v Vidmu izredno poslabšalo; G. del Bianco navaja statistično poročilo občinskega zdravstvenega urada o 177 prijavljenih primerih kolere v mesecu avgustu, vibria — povzročitelja te bolezni in griže. 42 je bilo obolelih za kolero in 58 prenašalcev; 20

³³ La gestione dei servizi civili. Documenti I, 81—83 (dokument 33).

³⁴ N. o. m., 31—34 (dokument 13).

³⁵ La gestione dei servizi civili. Relazione I, 121.

³⁶ N. o. m., 122.

³⁷ N. o. m., 121—131.

³⁸ G. del Bianco, n. o. m., 125.

ljudi je za kolero umrlo, 14 pa zaradi griže. Med obolelimi je bilo 15 meščanov, 11 vojakov, 90 beguncev in 1 vojni zapornik. Že sredi septembra so zdravniške oblasti, ki so v Vidmu zasegle veliko šolsko poslopje in ga spremenile v infekcijsko bolnišnico, epidemijo obvladale.³⁹

Da bi preprečila ali vsaj omilila takšno stanje, naj bi profilaktična komisija strogo nadzirala gibanje beguncev v notranjost. Predvidela je skupinski prevoz beguncev iz krajev srednjega in spodnjega Posočja v začasna zatočišča v Palmanovi in S. Giovanni al Natisone, kjer bi opravili zdravniško opazovanje in bakteriološke preiskave, s tem izključili možnost, da bi med begunci bili nosilci virusov, in končno, cepili naj bi jih proti noricam in kolero. Med 5271 raziskavami je bakteriološki laboratorij v Vidmu odkril 195 ali 3,7 % nosilcev virusov, ki so jih izolirali do dokončnega ozdravljenja.⁴⁰

V okupiranih, toda neizseljenih občinah političnega okraja Tolmin in v severovzhodnem delu političnega okraja Gorica, kjer »je bila zdravniška pomoč pomanjkljiva že pred okupacijo«,⁴¹ pa tudi na Tridentinskem, so Italijani ustanovili brezplačne ambulatorije z dispanzerjem zdravil. V najpomembnejših občinah so postavili bolnišnične šotore oziroma uredili zdravstvene postaje za civilno prebivalstvo. Posebna pavilijona sta nastala v Kobaridu in Breginju.⁴² Na Kobariškem je bila zdravniška nega zaupana okrajnemu zdravniku, dvema vojaškima zdravnikoma — enemu za skupino občin Kobarid, Kred in Livek ter drugemu za občini Breginj in Sedlo. V Breginju, Kobaridu, Sužidu, Starem Selu, Robiču in Potokih so delovale ambulantne postaje.⁴³

IV. 3. TRETJE DEJANJE — PRIHOD NA CILJ

Bivanje v vmesnih postajah naj ne bi preseгло šestih dni, kolikor je bilo potrebno za nadzor in cepljenje, oziroma naj bi trajalo dotlej, ko bodo tudi prometne razmere in razpoložljivost zatočišč v notranjosti omogočile prevoz beguncev na končni cilj. Le-ta je pomenil 3. moment, ko je prenehalo delovanje Generalnega sekretariata in se je začelo delo notranjega ministrstva in prefektur. Tudi prevoz beguncev na končni cilj naj bi potekal pod varstvom zdravniških oblasti in s posebnimi bolniškimi vlaki, opremljenimi z razkuževalnimi kotli. Na zadnji postaji naj bi prefektуре poskrbele za dokončno namestitev pregnancev.

IV. 4. ZAČASNA UPRAVA V IZPRAZNJENIH OBČINAH

Kraji, ki jih je evakuirala italijanska vojska, so, razen izjemoma, ostali prazni, premoženje njihovih prebivalcev, premično in nepremično, pa izpostavljeno uničenju. Zato je Generalni sekretariat sprejel administrativne ukrepe, s katerimi naj bi premostili težko situacijo, ki je nastala zaradi izselitve prebivalstva. Cilj teh ukrepov je bil varovati imetje ter premoženjske pravice javnih ustanov in ljudi.

Glavno breme sprejetih ukrepov je padlo na civilnega komisarja, ki je moral izslediti, zbrati in poskrbeti za prevoz premoženja javnih ustanov na varno mesto; prevzeti je moral blagajniško gotovino, vrednostne papirje, dokumente ter druge pomembne spise in zapisnike; kopije dokumentov je moral poslati Generalnemu sekretariatu. Civilni komisar političnega okraja je vodil tudi upravo občin in drugih javnih ustanov na izpraznjenih področjih, saj so bile funkcije županov in drugih predstavnikov oblasti na teh področjih z dnem okupacije prekinjene. V obdobju izselitve naj bi civilni komisar izvedel

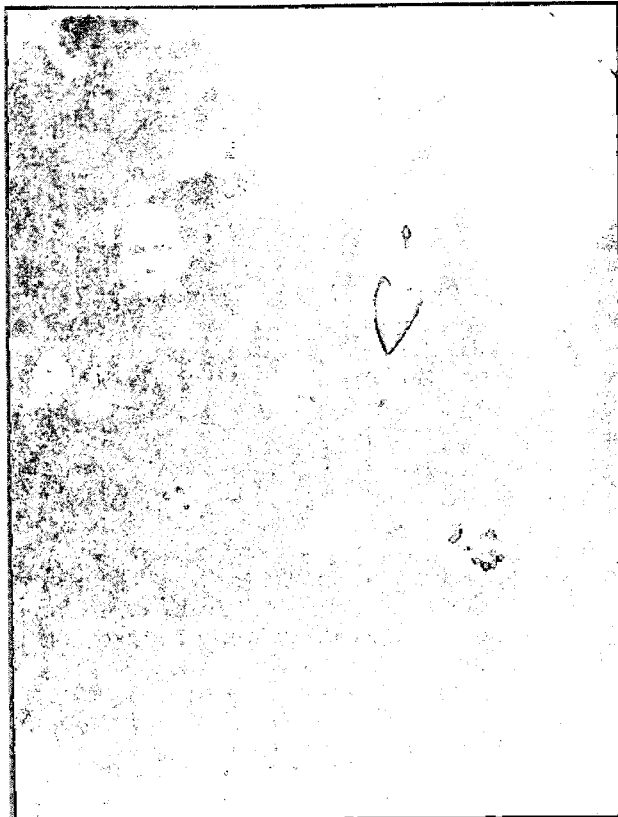
³⁹ N. o. m., 126.

⁴⁰ La gestione dei servizi civili. Relazione I, 125.

⁴¹ N. o. m., 129.

⁴² N. o. m., 130.

⁴³ PANG, Civilni komisariat za politični okraj Tolmin 1915—1917. Nepopolno in neurejeno gradivo zdravstvene službe (Sanità Pubblica).

Slika 2: Družina Gerbec v begunstvu v letu 1917 (lastnik Goriški muzej)

obračun stare uprave, izpolnil uradne spise v zvezi s premoženjem občin in drugih lokalnih ustanov.⁴⁴

Pod okrilje teh ukrepov pa ni spadalo le javno premoženje, temveč tudi imetje beguncev. Zato je Generalni sekretariat ustanovil posebno redno službo za odstranjevanje in preprečevanje škode na imetju beguncev.⁴⁵ V Gradišču ob Soči in v Gorici so pohištvo in drugo opremo iz poškodovanih hiš zbrali v posebnih skladiščih (to se nanaša na obdobje italijanske zasedbe Gorice 9. avgusta 1916), vrata in okna poslopij so bila pregrajena; v vseh krajih naj bi potekal skrben policijski nadzor. Posebne tehnične komisije, ki so pod pokroviteljstvom vojaških oblasti delovale na terenu, so imele nalogo pregledati stanje zaplenjenih nepremičnin ter ugotoviti njihovega lastnika; zbirale so material, ki bi lahko služil vojski.

O uspehih navedenih ukrepov je pričalo stanje vasi na fronti, pa tudi onih v zaledju. Bojnimi operacijam in rušilni moči vojske niso ušle še s tako ostrimi ukrepi varovane hiše. Ko so se vojaki in izgnanci začeli vračati domov, so našli kaj žalostno sliko: prazne hiše, nikjer nobenega pohištva, ne oken, ne vrat; pričakale so jih le gole stene.

Opisani postopki kažejo na načelno zelo urejeno reševanje uvodnih preglavic, ki bi jih lahko pripravilo izseljevanje. V marsičem so dogodki prekrižali te načrte in postavili na glavo začrtane poti, kar bi lahko priklicalo dvom v pravovernost poročil Generalnega sekretariata. Šele vpogled v njegovo celostno delovanje pa bo omogočil sodbo o aktivnosti Generalnega sekretariata.

⁴⁴ La gestione dei servizi civili. Relazione I, 35–37.

⁴⁵ N. o. m., 273–274.

V. ŠTETJE IN KATEGORIZACIJA BEGUNCEV

Veliko migracijsko gibanje, kar je begunstvo nedvomno predstavljalo, je Generalni sekretariat za civilne zadeve pozorno spremljal. Tako je oblikoval posebno službo za begunce in povratnike (Servizio profughi e rimpatriati), ki je 10. septembra 1915 začela preštovati prišleke v Italijo.⁴⁶ Štetje in kategorizacija beguncev sta bila v tesni povezavi s tremi že opisanimi dejanji, ki so zaznamovali prve korake v begunstvo.

Prišleki v Italijo so bili na podlagi štetja razvrščeni v štiri kategorije: 1. **begunci** (profughi) — tisti, ki niso bili regnicoli in jih je od 24. maja dalje italijanska vojska izselila iz zasedenih ozemelj zaradi bojev; 2. **internanci** (internati) — neregnicoli, ki jih je italijanska vojska odstranila iz zasedenih območij kot »sumljive«; 3. **povratniki** (rimpatriati) — regnicoli, ki so se v Italijo vrnili iz centralnih sil preko Švice; 4. **pribežniki** (fuorusciti) — Italijani, regnicoli ali neregnicoli, ki so imeli stalno bivališče v odrešenih pokrajinah in so se ob izbruhu vojne 4. avgusta 1914 prostovoljno zatekli v Italijo.⁴⁷

Slovenski izgnanci so spadali med begunce in internirance, medtem ko so bili »fuorusciti« mnogi mladi Furlani z iredentističnimi nagnjenji, ki so v Italijo prebežali, da bi se ognili vpoklicu v avstro-ogrsko vojsko ali zaporu ter internacijam v zaporniška taborišča, ki so jih gradile centralne sile.

Štetje, katerega rezultatov žal zaenkrat ne poznamo, kakor tudi ne njegovega udejanjenja, naj bi bilo namenjeno sledenju demografskega gibanja, »ki se z ločitvijo od odrešenih pokrajin ni nikoli povsem ločilo od njih zaradi številnih odnosov družbenega življenja, ki so ostali živi in ga spremljajo.«⁴⁸ Cilj štetja je bila identifikacija, statistika, nadzor in pomoč posameznikom, predvsem pa je italijanske oblasti glodala skrb za obnovitev begunskih družin, katerih člane je naglica izvrševanja evakuacijskih ukrepov neizprosno ločila in so se znašli razkropljeni po različnih italijanskih mestih. Takšne dobrohotne rešitve naj bi izvajali predvsem v zadovoljstvo družin, s katerimi bi se tudi posvetovali o varovanju in zaščiti njihovih raznovrstnih interesov, tako materialnih kot moralnih.

Štetje je zajemalo celotne begunske družine; tako so za vsako družino izpolnili en obrazec, katerega nosilec je bil družinski poglavar ali tisti, ki ga je zastopal. Ostali člani družine so bili vpisani v drugo rubriko »družinski člani« (famigliari). Če družina ni bila popolna in je bil del le-te v tujini ali interniran v drugem kraju, odsotni družinski člani niso bili vpisani v to, marveč v posebno rubriko »opombe« (osservazioni). Sledila sta razdelka o »občini stalnega bivališča« (comune di appartenenza), ki je določala državljanstvo in o »občini zadnjega bivanja« (comune di ultima residenza). V obrazcu so bili navedeni razlogi, zaradi katerih je bila družina izseljena (vojaški vzroki, osumljeni vojunstva) ter oblasti, ki so izselitev odredile, »uradne informacije« (informazioni d'ufficio), »uradni predlogi« (proposte d'ufficio), ki so se nanašale na možnost razmeščanja, zatočišča, podpore ali posebne oblike pomoči. »Opombe« so bile dvojne narave: lahko so bile odraz begunčevih osebnih želja in v tem primeru so bile v celoti in jasno zapisane; če pa so se nanašale na topografske, vojaške ali tehnične podatke, s katerimi je begunec bojda razpolagal, je izpolnjevalec obrazca to le okvirno zapisal. Predelek o »premestitvah« (spostamenti) je obsegal vse spremembe v zvezi z bivanjem naslovnika in njegove družine.⁴⁹

Štetje je nadziral pooblaščenec generalnega sekretariata, ki je za vsako družino izpolnil obrazec v štirih izvodih: prvi je ostal izpolnjevalnemu uradu,

⁴⁶ O obstoju komisije dokumenti o urejanju civilnih zadev »La gestione dei servizi civili« ne poročajo, toda iz obrazca o štetju beguncev, ki je ohranjen v Arhivju iz stato di Gorizia, je razvidno, da je taka služba delovala — Archivio di Stato di Gorizia, Archivio Storico del comune di Gorizia, fasc. 3409/4—6, Profughi.

⁴⁷ La gestione dei servizi civili. Relazione I, 175—178.

⁴⁸ N. o. m., 175.

⁴⁹ La gestione dei servizi civili. Documenti I, 100—103 (dokument 40).

Slika 3: Naslovna stran dopisnice iz begunstva v letu 1917 (lastnik Goriški muzej)

drugega je dobil Generalni sekretariat, tretji je bil poslan prefekturi v kraju, ki je bil določen za bivanje begunske družine, četrti pa je ostal družinskemu glavarju in mu služil za identifikacijo njega in njegove družine ter ga je spremljal ves čas pregnanstva.⁵⁰ S pomočjo štetja je Generalni sekretariat sledil beguncem v njihovih premikih po polotoku ter družine obveščal o novicah o svojcih, pošiljal pisma, vzpostavljal zvezo med sorodniki, prijatelji in znanci ter po vojni izvajal postopek za vrnitev beguncev na domove, ko so se v izpraznjene vasi vrnilo pogoji relativno normalnega življenja.

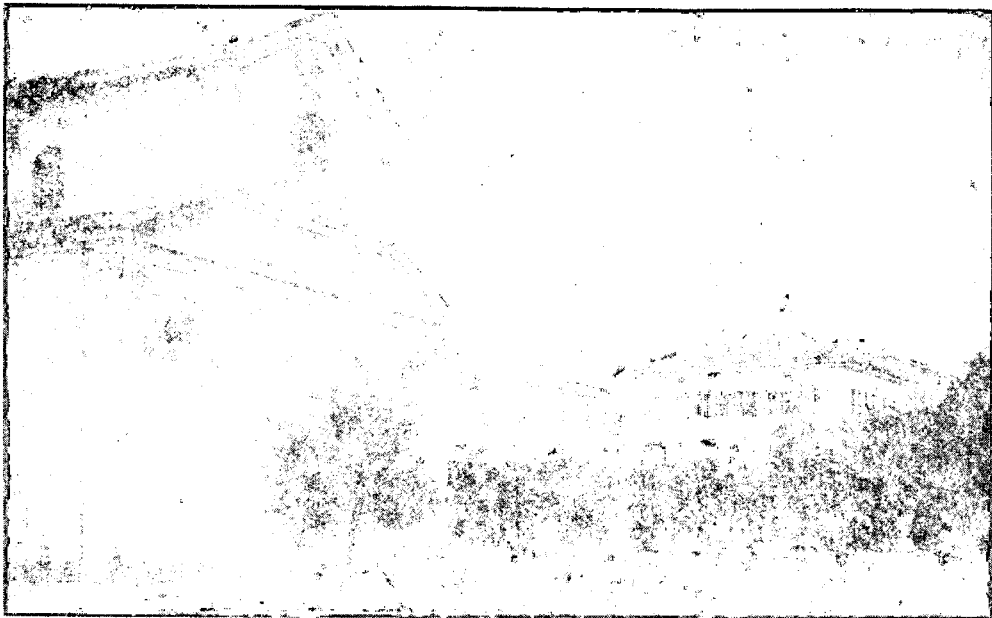
VI. SESTAVA BEGUNSKEGA PREBIVALSTVA IN NASTANEK NOVIH ODNOSOV V DRUŽINI

Preden natančneje opišem odhod slovenskih beguncev od doma in njihovo življenje v izgnanstvu, naj opozorim na posebnost v sestavi begunske mase, ne glede na njen izvor; zapisano velja tako za »naše« begunce, slovenske begunce v avstrijskih deželah ali tridentinske begunce na Češkem in Moravskem.

Bivanjske, ekonomske in s tem povezane družbene razmere, ki jih je prinesla vojna, so bile nenavadne. Popolnoma se je spremenila sestava prebivalstva: 2/3 prebivalstva so bile ženske, velika večina odraslih moških, razen invalidov, pa je bila starejših od 50 let. Ali je ta neuravnoteženi položaj evakuiranega prebivalstva oblikoval temelje novih odnosov znotraj družine, je težko reči. Navkljub možni nedorečenosti naslednjih misli pa si le dovolim nekaj opazk.

Na prvem mestu je potrebno poudariti različnost situacij, ki so nastale med izseljenimi in neevakuiranimi kraji. V prvem primeru niso samo moški zapustili družine, dela, gospodarstva, poslov; odšle so tudi ženske, otroci in ostareli. Vsi so bili preseljeni na nenaraven način, vsi oropani doma in vsako-

⁵⁰ La gestione dei servizi civili. Relazione I, 175—178.

Slika 4: Diano Marina. Razglednico je Mihael Gerbec prejel domov v Gabrje 23. 2. 1919 (lastnik Goriški muzej)

dnevne oskrbe; opravka so imeli z revščino in fizičnim preživetjem. V neizseljenih vaseh pa so ostali na poljih, opravljali so stare poklice ter se oprijemali novih; oblikovale so se nove vloge znotraj tistega, kar je ostalo od družine in vaške skupnosti. Ženske so med vojno postale »vaske gospodarice« — toda kako in kje bi lahko gospodarile begunke? Res je, da je ob odsotnosti mož vse breme preživljanja družine padlo na ženska ramena; tudi v duhovni in družbeni sferi so morale predstavljati in braniti svoje interese, interese otrok in odsotnih mož. Njihov glas je postal glas družine.

Ostareli so, ko niso bili več varuhi malega bogastva, ki so ga uspeli zavarovati v trenutku evakuacije in ki bi omogočilo povojno obnovo domov, skupaj s hišo in živino izgubili velik del svojih materialnih temeljev in oblasti.

Položaj, v katerem so se znašli evakuiranci, je sam po sebi predstavljal močno silo, ki je vlekla k obnavljanju družinskih vezi na tradicionalnih temeljih: In ne pozabimo »uradnih« skrbi za zblíževanje »izgubljenih« družinskih članov. Kajti ni si mogoče predstavljati življenja v večletnem pregnanstvu v tujini, če bi se vanj zakoreninilo ozračje neprestane napetosti.

(se nadaljuje)